

KRIVIČNOPRAVNI ASPEKT ODGOVORNOSTI PRAVNIH LICA

REZIME: Pravna lica u Srbiji, sve do donošenja novog Zakona o odgovornosti pravnih lica za krivična dela, odgovarala su za prekršaje i privredne prestupe. Međutim, postojala je velika praznina na polju krivične odgovornosti pravnih lica, odnosno pravno je bilo nemoguće procesuirati, kroz krivični postupak, protivpravne radnje i postupke pravnih lica. Ovde mislimo, pre svega, na one radnje i postupke pravnih lica, te odgovornog lica u pravnom licu, koje sadrže elemente krivičnih dela.

Međutim, po prirodi stvari nemoguće je da pravno lice odgovara za sva krivična dela, naprotiv, postoji čitava lepeza krivičnih dela koja pravna lica objektivno nikada ne mogu učiniti. Smisao uvođenja krivične odgovornosti pravnih lica se sastoji u potrebi za kaznenom reakcijom na ona, tzv. tipična krivična dela, koja pravna lica gotovo redovno čine, a za njih krivično ne odgovaraju. Ovakvu pravnu situaciju, ili ti pravni vakum, razrešio je doneti Zakon o odgovornosti pravnih lica za krivična dela. Ovaj zakonski akt na celovit način reguliše i pokriva, kako materijalni aspekt krivične odgovornosti pravnih lica, tako i procesni aspekt, propisivanjem pravila krivične procedure tokom vođenja krivičnog postupka protiv okrivljenih pravnih lica, kao i krivičnih sankcija koje im se mogu izreći.

Predmet ovoga rada će, osim kratkog osvrt na razvoj krivične odgovornosti pravnih lica, obuhvatiti krivičnopравни aspekt odgovornosti pravnih lica, uzimajući u obzir doneti Zakon. Nadalje, dat je kraći osvrt na uporedno pravno regulisanje krivične odgovornosti pravnih lica, sa posebnim akcentom na države u neposrednom okruženju. Istovremeno, ukazaćemo na postojanje relevantnih međunarodnih instrumenata (dokumenata UN, SE, EU), koji su uticali na uspostavljanje krivične odgovornosti pravnih lica u našem krivičnom zakonodavstvu.

Ključne reči: pravno lice, odgovorno lice, krivična odgovornost, krivično delo, sankcije

* Ivan Joksić, ATP „MORAVA“ a.d. Vrnjačka Banja.

Uvodna razmatranja

Društveni razvoj većine zemalja u svetu prati širenje lepeze raznorodnih krivičnih dela koja neretko utiču na dalji razvitak osnovih postulata na kojima one počivaju. Pri tome, moramo razlikovati, do skora, dva privredno – politička sistema u svetu: tržišno kapitalistički i socijalistički. U državama oba sistema se razmatralo pitanje uvođenja odgovornosti za delatne akte preduzeća, zadruga, kombinata itd. u socijalističkim državama, odnosno korporacija, raznih formi povezivanja privrednih društava u sveri modernog biznisa kapitalističkih država. Ovako razgranatu mrežu delovanja privrednih subjekata pratila je pojava kriminalnih aktivnosti odgovornih pojedinaca u njima, koji prikrivajući svoja kriminalna dela pod plaštom legalnog poslovanja u privredi, stiču velike materijalne koristi¹. Nesumnjivo je da postoji građanskopravna i administrativnopravna odgovornost pravnih lica, međutim, postavlja se pitanje uvođenja krivične odgovornosti pravnih lica, nezavisno od postojanja krivične odgovornosti odgovornih lica u njima.

Potreba za uvođenjem krivične odgovornosti pravnih lica nastaje kao neophodan državni i društveni odgovor na transnacionalne oblike organizovanog kriminala, u formi krijumčarenja, trgovine ljudima, ekološkog kriminaliteta, pranja novca itd. Nadalje, nije redak slučaj da se pojedini oblici, pre svega privredno – ekonomske špijunaže odvijaju koristeći se navodno legalnim širenjem poslovnih aktivnosti pravnih lica, u Evropi i svetu. Šteta koju svaka država pretrpi zbog kriminalnih aktivnosti koje se čine pod okriljem „legalnog“ biznisa meri se u milijardama američkih dolara. Pri tome, „glavnu ulogu“ u navedenim oblicima kriminala nose pravna lica.

Da bi predupredio dalji razvoj kriminalne aktivnosti pravnih lica i sankcionisala učinjena krivična dela, moraju se postaviti čvrsti zakonski okviri. Dosadašnja odgovornost pravnih lica svodila se na prekršaje i privredne prestupe. Ovi oblici odgovornosti nemaju pravi i puni kapacitet da suzbiju široki krug radnji i postupaka pravnih lica, pa to zahteva uspostavljanje krivične odgovornosti koje prati vođenje krivičnog postupka i izricanje zakonom propisane krivične sankcije. Srbija se, donošenjem Zakona o odgovornosti pravnih lica za krivična

¹ Kao najbolji primer nelegalnog poslovanja pravnih lica, koji je dobio svoju kriminalnu formu, možemo navesti slučaj karakterističan za EU. „Tako je velika EU prijevarena otkrivena 1998. godine u automobilske industriji manipulacijom trgovinske povlastice danoj Mađarskoj na uvoz automobila mađarskog porijekla. Uvjet bescarinskog uvoza bio je da dijelovi koji nisu proizvedeni Mađarskoj ili Europskoj uniji ne prelaze 40% vrijednosti gotovog proizvoda. Japanski proizvođač koji je premjestio svoju proizvodnju u Mađarsku, izvezio je automobile u Uniju deklarirajući ih kao mađarske, čime su evropski uvoznici neopravdano profitirali neplaćanjem carina na uvoz vozila u 14 država Unije između 1994. i 1997. godine. Ukupno je uvezeno 58000 vozila u Uniju što je prouzročilo gubitak od 32 milijuna eura u proračunu Unije. Videti: Zlata Đurđević, Kaznena odgovornost i kazneni postupak prema pravnim osobama u Republici Hrvatskoj, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu vol. 10, br. 2., Zagreb, 2003. godine, str. 723.

dela² (u daljem tekstu: Zakon), pridružila velikom broju država koje su pitanje krivične odgovornosti pravnih lica rešile posebnim zakonom. Od primene ovog zakona su izuzeti: Republika Srbija, autonomna pokrajina i jedinica lokalne samouprave, odnosno državni organi i organi autonomne pokrajine i jedinice lokalne samouprave (član 3. Zakona).

Razvoj krivične odgovornosti pravnih lica

Kada se govori o odgovornosti pravnih lica u pravu uopšte, polazilo se od rimskog shvatanja pojma odgovornosti pravnih lica, oličenog u maksimi „societas delinquere non potest“. Sledeći stav u navedenoj izreci, odgovornost pravnih lica se svodila na građanskopravnu i administrativnu odgovornost. Tako, nemački i austrijski teoretičari ističu da je krivična odgovornost pravnih lica protivna krivičnopravnoj nauci klasicističkom načelu krivice koji se bazira na slobodnoj volji pojedinca i socijalno-etičkom prekoru.³

Zapravo, pravna lica su mogla odgovarati za učinjene prekršaje i privredne prestupe. Razloge za ovakvu situaciju treba tražiti u teorijskom razmimoilaženju o samoj suštini i pravnoj prirodi pravnih lica. Tako, u mnoštvu teorijskih pristupa i razmatranja možemo izdvojiti tri ključna:

Kao prvu teoriju možemo označiti „teoriju fikcije“ čiji je tvorac italijanski teoretičar Savinji. Po ovoj teoriji pravno lice se posmatra kao fikcija koju čine pojedina fizička lica u njegovom sastavu. Zato pravno lice ne može učiniti krivično delo, pa samim tim ne može krivično odgovarati. „Kao razlozi za ovo shvatanje navode se: (1) krivično delo se vrši telesnim pokretom ili propuštanjem telesnog pokreta, što može da učini samo čovek; (2) pravno lice ne poseduje svest i volju i ne može da ima psihički odnos, pa ni da bude krivo; (3) kazna primenjena prema pravnom licu ne bi bila lična jer bi pogodila sve članove pravnog lica, pa i one koji nisu bili saglasni sa izvršenjem delatnosti zbog koje se ona izriče.“⁴

Druga po značaju je „teorija realnosti“ ili tzv. organska teorija, čiji tvorac je Girke.⁵ Ova teorija pravno lice posmatra kao realno biće koje može samostalno preduzimati radnje i odgovarati za svoje postupke. Po ovoj logici stvari pravno lice ima svoju volju, koja je u stvari volja fizičkih lica koja njime upravljaju, pa se samim tim ona prenosi na pravno lice. Nadalje, pravno lice može krivično odgovarati za svoje postupke i radnje, ukoliko se njihovim sadržajem ostvaruje biće krivičnog dela.

Posle drugog svetskog rata pojavljuje se „teorija kompromisa“, koja se zalaže da se pravno lice pod određenim uslovima tretira kao subjekt krivičnog

² Zakon o odgovornosti pravnih lica za krivična dela, Službeni glasnik RS br. 97/08.

³ Miloš Babić i Ivanka Marković, Krivično pravo – opšti dio, Banja Luka, 2009. godine, str. 520.

⁴ Dragan Jovašević i Borislav Petrović, Krivična odgovornost pravnih lica u savremenom krivičnom pravu, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu br. XLIX, 2007. godine, str. 188.

⁵ O. Gierke, Das Deutche Genossenschafts recht, Berlin, 1881.

dela. Međutim, ova teorija nije pružila određenije i pouzdanije uslove i kriterijume sa čijim ispunjenjem bi pravno lice smatrano subjektom krivičnog dela. Sudskoj praksi je bilo prepušteno da u svakom konkretnom slučaju procenjuje da li određeno pravno lice treba, u konkretnoj situaciji i slučaju, smatrati subjektom krivičnog dela. Po mišljenju autora, ovakav teorijski pristup vodi mogućoj arbitrnosti kojoj je sudska praksa, kako dosadašnja iskustva to pokazuju, često sklona. Uostalom, to se najbolje potvrdilo u međunarodnoj sudskoj praksi, kada su sudovi po sopstvenom nahođenju određene organizacije i pravna lica proglašavali zločinačkim, često bez valjane dokazne dokumentacije.

Ozbiljnije razmatranje krivične odgovornosti pravnih lica započelo je na Drugom međunarodnom kongresu za krivično pravo održanom 1922. godine u Bukureštu. Nadalje, pitanje krivične odgovornosti pravnih lica tretiralo se i na Sedmom kongresu za međunarodno pravo održanom 1957. godine u Atini. Kongres je u donetoj rezoluciji zauzeo stav da pravna lica mogu snositi krivičnu odgovornost za učinjeno krivično delo, samo ukoliko su konkretni slučajevi predviđeni domaćim krivičnim zakonodavstvom određene države.

„Krajem dvadesetog vijeka, u okviru Saveta Evrope, Evropske unije, Ujedinjenih Nacija, Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj, doneto je nekoliko značajnih dokumenata kojima se reguliše i problematika odgovornosti pravnih lica za krivična djela. Tako npr. Konvencija o zabrani podmićivanja stranih javnih službenika u međunarodnim poslovnim transakcijama iz 1997. godine (OECD), obavezuje države da predvide odgovornost preduzeća za podmićivanje stranih javnih službenika u međunarodnom poslovnom prometu (aktivna korupcija). Međutim, ova konvencija ne obavezuje države članice na uvođenje krivične odgovornosti pravnih lica ukoliko njihovo nacionalno zakonodavstvo ne poznaje ovu kategoriju odgovornosti, ali je obavezna uvesti efikasne, primjerene i zastrašujuće nekaznene sankcije uključujući novčane kazne (čl. 3. st. 2.).“⁶

Razvoj krivične odgovornosti pravnih lica u Srbiji odlikuje pojava novih tendencija u krivičnom pravu, u pravcu uvođenja ovog oblika odgovornosti za pravna lica. Međutim, u periodu posle Drugog svetskog rata i posleratnom zakonodavstvu konstituišu se dva oblika odgovornosti za preduzeća: prekršaji i privredni prestupi. Propisivanje kaznenih sankcija za preduzeća je bilo uslovljeno tadašnjim društvenim sistemom i ekonomskim odnosima koje je karakterisano samoupravnim model privrednog organizovanja u obliku OOUR-a. Titular svojine ovog oblika privrednog povezivanja pravnih lica je društvo (kao totalitet), što je dodatno otežavalo uvođenje krivične odgovornosti za protivpravne radnje i postupke njihovih organa. Organi upravljanja u preduzećima su bili duboko politizovani, i činili su ih pojedinci imenovani od strane partijskih organa. Međutim, postepeno dolazi do pojave novih formi privrednog kriminaliteta uslovljenog izmenjenim oblicima tržišnog poslovanja i ekonomske politike u celini. Tako je,

⁶ Miloš Babić i Ivanka Marković, op. cit. str. 521–522.

izmenama Zakona o privrednim prestupima 1986. godine, u pojam privrednog prestupa unet elemenat društvene opasnosti i to na specifičan način, putem upotrebe termina „društveno štetna povreda propisa“ na koji način je udovoljeno izričitim zahtevima pravosudne prakse i teorije da se, sa jedne strane posmatrano, obavezno u pojam privrednog prestupa unese i elemenat društvene opasnosti, a sa druge strane da se, ipak, upotrebom odgovarajućih termina privredni prestupi razlikuju od krivičnih dela.⁷

Zapravo, pravna lica su za svoje protivpravne postupke, sve do donošenja Zakona o odgovornosti pravnih lica za krivična dela, mogla isključivo odgovarati za prekršaje i privredne prestupe (koji su evoluirali izmenama i dopunama ZOPP-a). U tom smislu, ideja uspostavljanja krivične odgovornosti pravnih lica započinje preko uvođenja privrednih prestupa, kao specifičnih privrednih delikata, koji su prethodili uvođenju krivične odgovornosti pravnih lica.⁸

Međunarodni aspekt krivične odgovornosti pravnih lica

Međunarodni aspekt krivične odgovornosti pravnih lica oličen je u velikom broju donetih međunarodnih konvencija i preporuka, na nivou: Ujedinjenih Nacija, Saveta Evrope i Evropske unije. Nadalje, u odabranim međunarodnim instrumentima reguliše se pitanje organizovanog i transnacionalnog kriminala, nedozvoljene trgovine opojnim sredstvima i trgovine ljudima, zaštitom životne sredine, finansijskog kriminaliteta na međunarodnom nivou itd. Međutim, bez obzira na veliki broj ovakvih međunarodnih i regionalnih instrumenata zadržaćemo se na onim konvencijama i preporukama koje imaju najjači efekat na polju uspostavljanja krivične odgovornosti pravnih lica. Pri tome, uzimajući u obzir planirani obim ovoga rada, ukazaćemo na osnovne odredbe nekoliko odabranih međunarodnih konvencija i preporuka.

Ujedinjene Nacije su u Palermu (2000. godine) donele Konvenciju UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala.⁹ Ova Konvencija propisuje krivičnu, građansku i administrativnu odgovornost pravnih lica za krivična dela u okvirima transnacionalnog (organizovanog) kriminala. Preciznije, Konvencija propisuje krivičnu odgovornost pravnih lica za krivična dela organizovanog kriminala, korupcije, pranja novca i ometanja pravosuđa. Tako se, u članu 10 (tačka 1–4), ističe:

⁷ Miroslav Vrhovšek, *Odgovornost pravnih lica za privredne prestupe ili krivična odgovornost pravnih lica de lege ferenda*, *Pravo – teorija i praksa* br. 4, Novi Sad, 1999, str. 5.

⁸ Bogoljub Lazarević, *Prilog pitanju krivične odgovornosti pravnog lica*, *Pravni život* br. 7–8, Beograd, 1955. godine; Dr Ivana Simović-Hiber, *Krivična odgovornost pravnih lica i privredni prestupi: da li je razlikovanje samo terminološke prirode*, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, 1995. godine.

⁹ *Zakon o potvrđivanju Konvencije UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala i dopunskih protokola*, Beograd, Službeni list SRJ br. 6/01.

- Svaka država potpisnica će usvojiti neophodne mere, u skladu sa svojim pravnim načelima, kako bi se ustanovila odgovornost pravnih lica za učestvovanje u teškim krivičnim delima u koje je umešana grupa za organizovani kriminal. (tačka 1);
- Zavisno od pravnih načela države potpisnice, odgovornost pravnih lica može biti krivična, građanska ili administrativna;
- Takva odgovornost ne dovodi u pitanje krivičnu odgovornost fizičkih lica koja su izvršila krivično delo;
- Svaka država potpisnica će, posebno, obezbediti da pravna lica koja su odgovorna u skladu sa ovim članom podležu efikasnom, proporcionalnom i preventivnom krivičnom ili nekrivičnom kažnjavanju, koje uključuje novčane kazne.

U Njujorku je (1999. godine) doneta Međunarodna konvencija o suzbijanju finansiranja terorizma,¹⁰ koja u pojedinim odredbama tretira pitanje krivične odgovornosti pravnih lica. Tako se u članu 5 Konvencije, kaže:

- Svaka država potpisnica će, u skladu sa svojim domaćim zakonskim principima preduzeti neophodne mere da omogući da pravno lice smešteno na njenoj teritoriji ili organizovano po njenim zakonima bude pozvano na odgovornost kada je lice odgovorno za upravljanje ili rukovođenje tim pravnim licem, u tom svojstvu, učinilo krivično delo utvrđeno u članu 2 Konvencije. Takva odgovornost može biti krivična, građanska ili administrativna;
- Takvoj odgovornosti se podleže bez uticaja na krivičnu odgovornost pojedinaca koji su učinili krivično delo;
- Svaka država potpisnica će obezbediti da, naročito, pravna lica koja su odgovorna u skladu sa gornjim stavom 1 podležu efikasnim, srazmernim i odgovarajućim krivičnim, građanskim ili administrativnim sankcijama. Takve sankcije mogu uključiti novčane kazne;

Savet Evrope je, na regionalnom planu, doneo veliki broj preporuka koje sadrže odredbe o krivičnoj odgovornosti pravnih lica. Tako je Odbor ministara Saveta Evrope (1988. godine) doneo Preporuku P(88) 18 pod nazivom Liability of Enterprises Having Legal Personality for Offences Committed in the Exercise of their Activities,¹¹ prema kojoj se državama preporučuje uređenje krivične odgovornosti pravnih lica. Preporuka predviđa mogućnost uvođenja krivične odgovornosti pravnih lica po osnovu propuštanja dužnog nadzora organa pravnog lica. Istovremeno, u tački 18 Preporuke, ukazuje se da bi preduzeća trebalo da budu odgovorna za krivična dela učinjena u vršenju svojih delatnosti. Međutim, u tački 4 Preporuke, stoji da bi trebalo preduzeće osloboditi odgovornosti kada njegovo

¹⁰ Zakon o potvrđivanju Međunarodne konvencije o suzbijanju finansiranja terorizma, Beograd, Službeni list SRJ br. 7/02.

¹¹ www.coe.int

upravljanje nije u vezi sa krivičnim delom i kada je preduzelo sve neophodne radnje da spreči nastupanje krivičnog dela.

Odbor ministara Saveta Evrope je doneo Preporuku P(96) 8 pod nazivom *Crime Policy in Europe in a Time of Change*,¹² koja predviđa krivičnu odgovornost pravnih lica (preduzeća) pod određenim uslovima. Tako se, u tački 18 Preporuke, predviđa odgovornost preduzeća za krivična dela učinjena u vršenju svojih delatnosti. Nadalje, preduzeće odgovara za krivično delo bez obzira da li su radnje konkretnog krivičnog dela preduzete radi pribavljanja imovinske koristi preduzeću ili ne.

Odbor ministara Saveta Evrope je (1996. godine) doneo Program akcije za borbu protiv korupcije, u kome je posvećena pažnja koruptivnim krivičnim delima koja su učinjena u ime ili za račun pravnih lica.

Evropska unija je predvidela krivičnu odgovornost pravnih lica, na terenu privrednog kriminaliteta, u okviru Drugog protokola Konvencije za zaštitu finansijskih interesa EU iz 1997. godine.¹³

Napred navedeni međunarodni instrumenti, nedvosmisleno ukazuju na moguće pravce u cilju uspostavljanja krivične odgovornosti pravnih lica. Pri tome, uz određene razlike, većina država članica Saveta Evrope i Evropske unije je izmenama krivičnog zakonodavstva uvela krivičnu odgovornost pravnih lica, bilo u okviru važećih krivičnih zakonika, ili pak, donošenjem posebnih zakona.

Uporednopravni prikaz

Francuska je donošenjem novog Code Penal iz 1992. godine,¹⁴ predvidela krivičnu odgovornost pravnih lica. Krivična odgovornost pravnih lica obuhvata: korporacije, nekomercijalne organizacije, pojedine vladine organizacije, kao i strana preduzeća sa sedištem u Francuskoj. Međutim, francuska država ne može biti krivično odgovorna. „Isključenje države od kaznenopravne odgovornosti objašnjava se najpose državnim suverenitetom, načelom diobe vlasti te ponajprije monopolom prava kažnjavanja koji je tradicionalno priznat suverenoj državi.“¹⁵ Pravna lica su krivično odgovorna, uz ispunjenje dva uslova: da je krivično delo učinjeno za njihov račun i da je krivično delo učinio njihov organ ili njihov predstavnik. Međutim, krivična odgovornost odgovornog lica nije uslov za uspostavljanje krivične odgovornosti pravnih lica. Ipak, predmetno krivično delo mora biti učinjeno u korist okrivljenog pravnog lica.

Članom 54 Zakona o izmenama Krivičnog zakonika Francuske 2004 od 9. marta 2004. godine koji je stupio na snagu 31. decembra 2005. godine, pravno

¹² Ibidem.

¹³ <http://europa.eu>

¹⁴ Nouveau Code penal, Mode d'emploi, Paris, 1992. année.

¹⁵ Marie Elisabeth Cartier, Kaznenopravna odgovornost pravnih osoba u francuskom pravu, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu vol. 12, br. 2, Zagreb, 2005. godine, str. 283.

lice odgovara za svako krivično delo predviđeno francuskim krivičnim zakonodavstvom što znači da je ukinuto načelo specijalne krivične odgovornosti „le principe de specialite“ pravnog lica¹⁶.

Pravnom licu može biti izrečena novčana kazna u različitim novčanim iznosima. Tako, minimalna stopa novčane kazne je pet puta propisana novčana kazna za fizičko lice. Nadalje, novčana kazna se može uvećati do deset puta novčane kazne za fizičko lice. Uz novčanu kaznu se može izreći:

- zabrana obavljanja profesionalne ili društvene delatnosti;
- stavljanje pod sudski nadzor;
- isključenje sa javnih ponuda ili tržišta;
- zabrana pružanja javnih ponuda;
- zabrana plaćanja putem čeka;
- konfiskacija kriminalnih predmeta;
- objava presude u sredstvima informisanja i telekomunikacionim sistemima;

Prema pravnom licu, u otežavajućim okolnostima, može biti izrečena krivična sankcija poništavanja (raspuštanja) pravnog lica.

U Austriji je krivična odgovornost pravnih lica regulisana novima Zakonom o krivičnoj odgovornosti korporacija iz 2006. godine.¹⁷ Krivična odgovornost pravnih lica (udruženja, korporacija), određuje se sa ispunjenjem sledećih uslova:

- pretpostavka je počinjeno krivično delo od strane fizičkog lica koje je na čelu udruženja kao donosilac odluka ili osoba zaposlena u udruženju i koja obavlja delatnost za udruženje (zaposleni);
- krivična dela počinjena od strane tih lica moraju (i) biti od koristi za udruženje ili predstavljati povredu dužnosti za koju je odgovorno udruženje;
- udruženje je odgovorno svaki put kada Donosilac odluka počinio krivično i protivpravno delo. Udruženje je odgovorno za dela koja je počinio zaposleni u slučaju da je zaposleni počinio protivpravno i krivično delo i počinjenje dela omogućeno nedostatkom tehničkih, organizacionih ili drugih mera udruženja;
- novčana kazna se određuje na dnevnoj osnovi (od 40 do 180) u iznosu od 360-tog dela godišnjeg prihoda (najmanje EUR 50.00, ne više od 10.000,00 Eura dnevno);
- odgovornost udruženja je moguća čak i u slučaju da se šteta dogodila usled nepostojanja odgovornosti zaposlenog da vodi brigu;

„Zahvaljujući direktnim obavezujućim merama krivične kazne pri građanskim sudovima, korporacijama se savetuje da preispitaju svoje organizacione

¹⁶ Dragan Jovašević i Borislav Petrović, Op. cit. str. 192.

¹⁷ Verbandsverantwortlichkeitsgesetz – VbVG, stupio na snagu 1. januara 2006. godine

procedure kako bi se pravovremeno prepoznali i izbegli izvori grešaka koje vode ka krivičnoj odgovornosti.¹⁸

Prema ovom Zakonu, pravna lica krivično odgovaraju samo za sledeća krivična dela: falsifikovanje i pranje novca, prouzrokovanje bankrotstva, nedopuštene trgovina i nehatno ubistvo i nehatno nanošenje telesne povrede.

Sjedinjene Američke Države, u svom zakonodavstvu i sudskoj praksi, ne predviđaju krivičnu odgovornost pravnih lica. Pravna lica nisu krivično odgovorna, jer njihova imovina nije odvojena i ne tretira se zasebno od imovine njihovih osnivača (članova). Najkraće, pravna lica se osnivaju, traju i prestaju zavisno od volje njihove osnivača. Pri tome, sva odgovornost za postupke i radnje učinjene u ime pravnog lica (preduzeća) pada na teret njegovih osnivača.¹⁹

U Sloveniji je krivična odgovornost pravnih lica regulisana u dva zakonska akta: Krivičnim zakonikom,²⁰ i Zakonom o odgovornosti pravnih lica za krivična dela²¹.

Krivični zakonik, u članu 33, propisuje krivičnu odgovornost pravnog za krivično delo učinjeno u ime, za račun ili u korist pravnog lica. Najkraće, Krivični zakonik propisuje uslove za krivičnu odgovornost pravnog lica, a njihova dalja razrada je prepuštena posebnom zakonu. Tako, Zakon o odgovornosti pravnih lica za krivična dela, u članu 4, sadrži sledeće uslove za krivičnu odgovornost pravnih lica:

- ukoliko učinjeno krivično delo predstavlja realizaciju odluke, naloga ili odobrenja njegovih rukovodećih ili nadzornih organa;
- ukoliko su njeni rukovodeći ili nadzorni organi uticali na izvršioca ili su mu omogućili izvršenje krivičnog dela;
- ukoliko raspolaže sa protivpravno stečenom imovinskom korišću ili upotrebljava predmete, nastale izvršenjem krivičnog dela;
- ukoliko su njeni rukovodeći ili nadzorni organi propustili dužan nadzor nad zakonitošću rada njima određenih radnika;

Prema članu 12 Zakona, pravnom licu mogu biti izrečene sledeće kazne:

- novčana kazna;
- oduzimanje imovine;
- prestanak pravnog lica;

Visina novčane kazne se određuje zavisno od propisane kazne zatvora za učinjeno krivično delo (član 26 stav 1–3 Zakona). Međutim, prestanak pravnog lica (član 15), kao najteža kazna, može se izreći po uslovima predviđenim članom 26 stav 3 ovog Zakona.

¹⁸ Mag. Daniela Ehrlich, M.A.S. Advokat, Izvor: www.specht-partner.at/content/law

¹⁹ A. Iulia Pop, Criminal liability of corporations – comparative jurisprudence, Michigan State University College of Law, Izvor: www.law.msu.edu

²⁰ Krivični zakonik, Uradni list Republike Slovenije br. 63/94.

²¹ Zakon o odgovornosti pravnih lica za krivična dela, Uradni list Republike Slovenije br. 59–2791/99.

U Hrvatskoj je pitanje krivične odgovornosti pravnih lica regulisano posebnim Zakonom o odgovornosti pravnih osoba za kaznena dela.²² Pravno lice će krivično odgovarati za krivično delo, koje učini njegovo odgovorno lice, ako je ostvarilo ili trebalo da ostvari protivpravnu imovinsku korist za sebe ili drugog (član 3–4 Zakona). Prema članu 4 Zakona, odgovorna lice u pravnom licu može biti: (a) ona fizička osoba koja vodi poslove pravne osobe ili (b) fizička osoba kojoj je povjereno obavljanje poslova iz područja djelovanja pravne osobe. Prema tome, „za određenje predstavnika okrivljene pravne osobe u kaznenom postupku važno je odrediti tko ju je ovlašten zastupati, jer onaj tko je na to ovlašten, po nekoj od osnova propisanih Zakonom, bit će njezin predstavnik u kaznenom postupku ili će u ime pravne osobe dati drugome ovlast da bude taj predstavnik.“²³ Pravnom licu se za učinjeno krivično delo mogu izreći sledeće kazne (član 8–12 Zakona):

- novčana kazna (od 5.000 do 5.000.000 kuna), uz određena ograničenja vezana za propisanu kaznu zatvora za učinjeno krivično delo;
- ukidanje pravnog lica, ako je osnovano radi vršenja krivičnih dela ili je svoju delatnost, uglavnom, koristilo za vršenje krivičnih dela.

Prema članu 13 Zakona, sud može umesto utvrđene novčane kazne izreći uslovnu osudu, ako u roku od jedne do tri godine ne učini novo krivično delo. Pri tome, potrebno je da se radi o krivičnom delu za koje je propisana kazna zatvora do tri godine i da je sud učinocu utvrdio novčanu kaznu do 50.000 kuna.

Crna Gora je krivičnu odgovornost pravnih lica predvidela novodonetim Krivičnim zakonikom²⁴ iz 2003. godine. Međutim, posebnim „Zakonom o odgovornosti pravnih lica za krivična djela“²⁵ detaljno je regulisano pitanje krivične odgovornosti pravnih lica. Prema navedenim zakonskim aktima, u Crnoj Gori pravno lice može krivično odgovarati, ako je odgovorno lice delujući u ime pravnog lica u okviru svojih ovlašćenja učinilo krivično delo u nameri da za to pravno lice ostvari kakvu korist. Nadalje, odgovornost pravnog lica postoji i onda kada je delovanje odgovornog lica bilo u suprotnosti sa poslovnom politikom ili nalozima pravnog lica (član 5. Zakona). Međutim, odgovornost pravnog lica ne isključuje krivičnu odgovornost odgovornog lica za učinjeno krivično delo. Predviđeno je tri vrste sankcija koje se mogu izreći pravnom licu:

- kazna (novčana kazna i prestanak pravnog lica);
- uslovna osuda (uslovna osuda sa zaštitnim nadzorom);

²² Zakon o odgovornosti pravnih osoba za kaznena djela, Narodne Novine R. Hrvatske br. 151/03.

²³ Jakša Barbić, Osobe koje vode poslove kao odgovorne osobe i određenje predstavnika pravne osobe po Zakonu o odgovornosti pravnih osoba za kaznena djela, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, vol. 10. br. 2., Zagreb, 2003. godine, str. 779.

²⁴ Krivični zakonik RCG, Službeni list RCG br. 70/03.

²⁵ Zakon o odgovornosti pravnih lica za krivična djela CG, Službeni list CG, br. 2/07.

- mere bezbednosti (sačinjavanje i sprovođenje programa delotvornih, neophodnih i razumnih mera, oduzimanje predmeta, javno objavljivanje presude, zabrana obavljanja određenih privrednih ili drugih delatnosti).

U Bosni i Hercegovini je krivična odgovornost pravnih lica predviđena u važećem krivičnom zakonodavstvu. Ipak, moramo uzeti u obzir činjenicu da je zakonodavstvo uopšte, pa samim tim i krivično, regulisano na poseban način u: Federaciji BiH, R. Srpskoj i Brčko Distriktu. Obzirom da postoji sličnost u načinu regulisanja osnovnih krivičnopravnih instituta, u daljem izlaganju ćemo zajedno obraditi osnovne elemente i specifičnosti krivične odgovornosti pravnih lica u odnosu na sva tri pravna područja.

U tom smislu, BiH je institut krivične odgovornosti pravnih lica regulisala u više zakonskih akata. Tako, Krivični zakon BiH (čl. 122–144),²⁶ Krivični zakon Federacije BiH (čl. 126–148),²⁷ Krivični zakon Brčko Distrikta (čl. 126–148)²⁸ i Krivični zakon R. Srpske (čl. 125–146),²⁹ u navedenim članovima propisuju krivičnu odgovornost pravnih lica. Međutim, krivično zakonodavstvo sva tri entiteta u BiH, kao i sam Krivični zakon BiH, na sličan način regulišu pitanje krivične odgovornosti pravnih lica. Zato ćemo u daljem izlaganju obraditi pitanje uspostavljanja krivične odgovornosti pravnih lica uzimajući kao primer krivično zakonodavstvo R. Srpske.

Kao što smo rekli, R. Srpska je institut krivične odgovornosti pravnih lica propisala u važećem Krivičnom zakonu. Prema tome, da bi pravno lice moglo krivično odgovarati, potrebno je ispunjenje sledećih uslova (čl. 127 Zakona):

- kada obeležja učinjenog krivičnog dela proizilaze iz odluke, naloga ili odobrenja rukovodećih ili nadzornih organa pravnog lica; ili
- kada su rukovodeći ili nadzorni organi pravnog lica uticali na učinioca ili mu omogućili da učini krivično delo; ili
- kada pravno lice raspolaže protivpravno ostvarenom imovinskom koristi ili koristi predmete nastale krivičnim delom; ili
- kada su rukovodeći ili nadzorni organi pravnog lica propustili dužni nadzor nad zakonitošću rada radnika;

Ipak, krivična odgovornost pravnog lica postoji i u slučaju kada odgovorno lice u pravnom licu nije krivično odgovorno. Nadalje, krivična odgovornost pravnog lica ne isključuje krivičnu odgovornost učinioca krivičnog dela (odgovornog lica). Pravnom licu se za učinjeno krivično delo mogu izreći sledeće kazne:

- novčana kazna;
- kazna oduzimanja imovine;
- kazna prestanka pravnog lica;

²⁶ Krivični zakon BiH, Službeni glasnik BiH br. 3/03, 32/03, 37/03, 54/04 i 61/04.

²⁷ Krivični zakon Federacije BiH, Službene novine Federacije BiH br. 36/03, 37/03, 21/04 i 69/04.

²⁸ Krivični zakon Brčko Distrikta BiH, Službeni glasnik Brčko Distrikta BiH br. 10/03 i 45/04.

²⁹ Krivični zakon R. Srpske, Službeni glasnik R. Srpske br. 49/03 i 108/04.

Međutim, pravnom licu se umesto novčane kazne može izreći uslovna osuda. Tako, uslovnom osudom sud može utvrditi pravnom licu novčanu kaznu od 1.500.000 KM, koja se uslovno odlaže na određeno vreme (1–5 godina) i pod određenim uslovima (da ne bude odgovorno za novo krivično delo). Osim toga, pravnom licu se pored mere bezbednosti oduzimanja predmeta, mogu izreći još dve mere bezbednosti: objavljivanje presude i zabrana obavljanja određene privredne delatnosti (čl. 140 Zakona).

Krivična odgovornost pravnih lica u Srbiji

U Srbiji su pravna lica, sve do druge polovine 2008. godine, bila odgovorna za prekršaje i privredne presteupe. Međutim, u krivičnoj teoriji se mnogo ranije razmatralo pitanje uvođenja krivične odgovornosti za pravna lica.³⁰ Ipak, bilo je potrebno više od pola veka da bi institut krivične odgovornosti pravnih lica bio regulisan posebnim Zakonom. Zasluga za uvođenje krivične odgovornosti pravnih lica delimično pripada potrebi usklađivanja našeg zakonodavstva sa uporednim (zakonodavstvom država članica SE i EU), te potrebom za pružanjem odgovora na masovnu pojavu transnacionalnog i ekološkog kriminaliteta, o čemu je više bilo reči u prvom delu ovoga rada.

Uzimajući u obzir navedene argumente, formirana je radna grupa koja je izradila predlog Zakona o odgovornosti pravnih lica za krivična dela, koji je stupio na snagu 04.11.2008. godine. Vlada je kao predlagač zahtevala da se ovaj Zakon usvoji po hitnom postupku, uz obrazloženje da je njegovo usvajanje potrebno u cilju približavanja procesu pridruživanja Srbije EU.

Prema ovom Zakonu (čl. 6), pravno lice odgovara za krivično delo koje u okviru svojih poslova odnosno ovlašćenja učini odgovorno lice u nameri da za pravno lice ostvari korist. Istovremeno, postoji odgovornost pravnog lica i ako je zbog nedostatka nadzora ili kontrole odgovornog lica omogućeno izvršenje krivičnog dela. Odgovornost pravnog lica zasnovana je na krivici odgovornog lica.

Zakon bliže određuje odgovornost pravnog lica za pokušaj krivičnog dela. Tako, pravno lice odgovara za pokušaj krivičnog dela, ukoliko je propisana kažnjivost pokušaja za učinjeno krivično delo. Nadalje, pravno lice odgovara za produženo krivično delo pod uslovom da je odgovorno za više krivičnih dela izvršenih od strane dva ili više odgovornih lica u pravnom licu, stim što treba ispuniti uslove iz člana 61 stav 1 Krivičnog zakonika.

Pravnom licu se za učinjeno krivično delo mogu izreći tri vrste krivičnih sankcija:

- kazna;
- uslovna osuda;
- mere bezbednosti;

³⁰ Miroslav Đorđević, *Krivična odgovornost pravnih lica*, Beograd, 1968. godine.

Pravnom licu se mogu izreći dve vrste kazni: novčana kazna i prestanak pravnog lica. One mogu biti izrečene samo kao glavne kazne.

Uslovnom osudom se pravnom licu utvrđuje novčana kazna do pet miliona dinara i istovremeno određuje da se ona neće izvršiti ako uslovno osuđeno pravno lice u određenom vremenskom periodu (1–3 godine) ne bude odgovorno za krivično delo u smislu čl. 6. ovog Zakona.³¹ Pravnom licu se može izreći uslovna osuda sa zaštitnim nadzorom. Zaštitni nadzor obuhvata sledeće obaveze: organizovanje kontrole u cilju sprečavanja daljeg vršenja krivičnih dela, uzdržavanje od poslovnih aktivnosti, ako to može biti prilika ili podsticaj za ponovno vršenje krivičnih dela, otklanjanje ili ublažavanje štete pričinjene krivičnim delom, obavljanje rada u javnom interesu, dostavljanje periodičnih izveštaja o poslovanju organu nadležnom za izvršenje zaštitnog nadzora. Nadzor nad ovako nametnutim obavezama pravnom licu vrši sud.

Pravnom licu mogu biti izrečene sledeće mere bezbednosti:

- zabrana obavljanja određenih registrovanih delatnosti ili poslova;
- oduzimanje predmeta;
- javno objavljivanje presude.

Zakon nije propisao za koja krivična dela može krivično odgovarati pravno lice, odnosno odgovorno lice u pravnom licu, tako da ona mogu odgovarati, uz ispunjenje propisanih uslova, za krivična dela predviđena Krivičnim zakonikom ili posebnim zakonom.

Nadalje, Zakon celovito reguliše krivični postupak kojim bi se procesuiralo pravno lice za učinjeno krivično delo. Nadalje, predviđena je supsidijarna primena odredaba Zakonika o krivičnom postupku, u onom delu gde ovaj zakon nije regulisao eventualne sporne situacije u praksi. U tom smislu, Zakon pruža solidnu osnovu za buduće postupanje nadležnih pravosudnih organa u sprovođenju krivičnog postupka prema okrivljenom pravnom licu i odgovornom licu pravnog lica.

Osim toga, Zakon sadrži odredbe kojima je regulisana krivična procedura i postupak izvršenja izrečenih krivičnih sankcija pravnom licu. Dakle, pred sobom imamo celovit zakonski tekst kojim je trasiran put i dat je zakonski okvir za uspostavljanje krivične odgovornosti pravnih lica, a sve uskladu sa potrebom normativnog približavanja našeg krivičnog zakonodavstva sa zakonima država članica EU.

Zaključak

Uvođenju krivične odgovornosti pravnih lica predstojila je teorijska rasprava o opravdanosti uvođenja, pored prekršajne i građanske, posebne – krivične

³¹ Prema članu 6 stav 1–2, Zakona o odgovornosti pravnih lica za krivična dela „Pravno lice odgovara za krivično delo koje u okviru svojih poslova odnosno ovlašćenja učini odgovorno lice u nameri da za pravno lice ostvari korist...“. Službeni glasnik RS br. 97/08.

odgovornosti pravnih lica. Protivnici uvođenja krivične odgovornosti pravnih lica su polazili od rimske maksime „societas delinquere non potest“. Pristalice su isticale potrebu za pružanjem adekvatnog odgovara krivičnim delima koja vrše pravna lica, u eri savremenog biznisa koji prate nezakonitosti svih vrsta i oblika. U prethodnom izlaganju, videli smo da je, u velikom broju država, krivična odgovornost pravnih lica regulisana posebnim zakonima. Istovremeno je predviđena krivična odgovornost odgovornog lica u okrivljenom pravnom licu, ukoliko je učinio krivično delo u ime i u korist pravnog lica. Nadalje, određeni uticaj na uvođenje krivične odgovornosti pravnih lica imale su međunarodne konvencije i preporuke Saveta Evrope. Zato se krivična odgovornost pravnih lica mora posmatrati u širem kontekstu, kao odgovor na kriminalitet sa elementima međudržavnog karaktera, koji sa sobom nosi sve veće učešće pravnih lica u njemu.

U skladu sa realnim potrebama svake države da pruži adekvatan odgovor na sve veće učešće pravnih lica u ukupnoj masi kriminaliteta, Srbija je donela poseban Zakon kojim se reguliše oblast krivične odgovornosti pravnih lica. Dodatni razlozi za ovako ubrzano donošenje Zakona kojim se reguliše krivična odgovornost pravnih lica, odnose se na potrebu za približavanjem našeg zakonodavstva sa pravom država EU. Do stupanja na snagu ovog Zakona, pravna lica su odgovarala za učinjene prekršaje i privredne prestupe. Iako su pojedini autori odgovornost za privredne prestupe posmatrali kao jedan, doduše blaži vid krivične odgovornosti pravnih lica, Srbija je tek sa uspostavljanjem krivične odgovornosti u potpunosti pokrila ovu pravnu oblast.

Obzirom da je Zakon o odgovornosti pravnih lica za krivična dela novijeg datuma (stupio na snagu 04.11.2008. godine), još uvek, nismo u prilici da sagledamo potpunije efekte njegove primene u sudskoj praksi. Međutim, ako uzmemo u obzir uporednopravna iskustva, za očekivati je da će primena ovog Zakona uticati na smanjenje broja krivičnih dela izvršenih od strane pravnih lica, odnosno u ime i za račun pravnih lica. Pri tome, važnu ulogu u primeni Zakona imaju nadležni pravosudni organi (sudovi i tužilaštva) koji se po prvi put sreću sa mogućnošću da krivično gone odnosno osuđuju i izriču krivične sankcije pravnim licima.

Ipak, kao što smo već rekli, prerano je da prejudiciramo sa mogućim efektima primene Zakona, obzirom da on u sebi sadrži kompletna pravila iz oblasti krivičnog zakonodavstva: materijalnog, procesnog i izvršnog. Pri tome, zakonodavac upućuje nadležne organe na supsidijarnu primenu drugih zakona, u onom delu gde ovaj zakon nije detaljnije regulisao pitanja koja se u praksi mogu pojaviti. U svakom slučaju, Zakon je dao solidnu osnovu za postupanje nadležnim organima gonjenja i sudovima tako da se, između ostalih, očekuju pozitivni efekti u njegovoj praktičnoj primeni.

Ivan Joksić, Ph.D.

The Bus Transporting Company “Morava” situated in Vrnjačka Banja

The criminal-legal aspect of the legal persons' responsibility

A b s t r a c t

In Serbia, legal persons had been responsible for violations and commercial offences until the bringing the new „Law of legal persons' responsibility for doing criminal acts“. However, there had been a great vacuum concerning legal persons' criminal responsibility. In other words, it had legally been impossible to proceed, through a criminal proceeding, legal persons' illegal acts and processes. First of all, we think of those acts and processes done by legal persons or a person being responsible for a legal person or acting in the name of him/her, containing the elements of the criminal act.

However, in the nature of things, a legal person is impossible to be responsible for all criminal acts. On the contrary, there is a series of criminal acts which cannot objectively be done by legal persons. The purpose of introducing the criminal responsibility of the legal persons is in the need of a punitive reaction to typical criminal acts almost regularly done by legal persons and not being criminally responsible for them. Such a legal situation, or a legal vacuum, has been solved by bringing the Law of legal persons' responsibility for doing criminal acts. This legal act wholly regulates and covers both a material aspect of legal persons' criminal responsibility and a proceeding aspect through regulating the rules of the criminal procedure during the leading of criminal proceeding against the accused legal persons as well as through punitive sanctions which can be uttered.

Besides giving a short retrospection of the development of legal persons' criminal responsibility, the theme of this paper work will include a criminal-legal aspect of legal persons' responsibility taking into account the previously mentioned Law. Furthermore, it is given a short retrospection of legal persons' criminal responsibility being regulated by the comparative law with a special accent on our neighborhood countries. At the same time we will point at the existence of relevant international instruments (the UN, SE, EU documents), which had an influence on reestablishing of legal persons' criminal responsibility in our criminal legislature.

Keywords: A legal person (legalist homo), A person being responsible, Criminal responsibility, Criminal act, Sanctions.

Literatura

1. Babić Miloš i Marković Ivanka, Krivično pravo – opšti dio, Banja Luka, 2009.
2. Barbić Jakša, Osobe koje vode poslove kao odgovorne osobe i određenje predstavnika pravne osobe po Zakonu o odgovornosti pravnih osoba za kaznena djela, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu vol. 10, br. 2., Zagreb, 2003.
3. Cartier Elisabeth Marie, Kaznenopravna odgovornost pravnih osoba u francuskom pravu, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu vol. 12, br. 2., Zagreb, 2005.
4. Đorđević Miroslav, Krivična odgovornost pravnih lica, Beograd, 1968. godine.
5. Đurđević Zlata, Kaznena odgovornost i kazneni postupak prema pravnim osobama u Republici Hrvatskoj, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu vol. 10, br. 2. Zagreb, 2003.
6. Ehrlich Mag. Daniela, M.A.S. Advokat, Izvor: www.specht-partner.at/content/law
7. Gierke O., Das Deutche Genossenschafts recht, Berlin, 1881. godine.
8. Jovašević Dragan i Petrović dr Borislav, Krivična odgovornost pravnih lica u savremenom krivičnom pravu, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu br. XLIX, 2007.
9. Lazarević Bogoljub, Prilog pitanju krivične odgovornosti pravnog lica, Pravni život br. 7–8, Beograd, 1955.
10. Pop A. Iulia, Criminal liability of corporations – comparative jurisprudence, Michigan State University College of Law.
11. Simović-Hiber Ivana, Krivična odgovornost pravnih lica i privredni prestupi: da li je razlikovanje samo terminološke prirode, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1995.
12. Vrhovšek Miroslav, Odgovornost pravnih lica za privredne prestupe ili krivična odgovornost pravnih lica *de lege ferenda*, Pravo – teorija i praksa br. 4, Novi Sad, 1999.
13. Zakon o potvrđivanju Konvencije UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala i dopunskih protokola, Službeni list SRJ br. 6/01.
14. Zakon o potvrđivanju Međunarodne konvencije o suzbijanju finansiranja terorizma, Službeni list SRJ br. 7/02.
15. Zakon o odgovornosti pravnih lica za krivična dela, Službeni glasnik RS br. 97/08.
16. Krivični zakonik Republike Srbije, Službeni glasnik RS br. 85/05.
17. Krivični zakonik, Uradni list Republike Slovenije br. 63/94.
18. Zakon o odgovornosti pravnih lica za krivična dela, Uradni list Republike Slovenije br. 59–2791/99.

19. Zakon o odgovornosti pravnih osoba za kaznena djela, Narodne Novine R. Hrvatske br. 151/03.
20. Krivični zakonik, Službeni list RCG br. 70/03.
21. Zakon o odgovornosti pravnih lica za krivična djela, Službeni list CG br. 2/07.
22. Krivični zakon BiH, Službeni glasnik BiH br. 3/03, 32/03, 37/03, 54/04 i 61/04.
23. Krivični zakon Federacije BiH, Službene novine Federacije BiH br. 36/03, 37/03, 21/04 i 69/04.
24. Krivični zakon Brčko Distrikta BiH, Službeni glasnik Brčko Distrikta BiH br. 10/03 i 45/04.
25. Krivični zakon R. Srpske, Službeni glasnik R. Srpske br. 49/03 i 108/04.
26. Nouveau Code penal, Mode d'emploi, Paris, 1992. année.
27. Verbandsverantwortlichkeitsgesetz – VbVG, stupio na snagu 1. januara 2006. godine.
28. www.coe.int
29. <http://europa.eu>
30. www.law.msu.edu
31. www.specht-partner.at/content/law